

રૂપરેખા :

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો
 - 1.2.1 ઉદ્દેશો
 - 1.2.2 સ્વરૂપ અને ખાસિયતો
 - 1.2.3 વિભિન્નતાઓ
- 1.3 શાળા ગ્રંથાલયો
- 1.4 કોલેજ ગ્રંથાલયો
 - 1.4.1 ઉદ્દેશો
 - 1.4.2 કાર્યો
 - 1.4.3 માહિતીસ્રોતો
 - 1.4.4 નાણાં
 - 1.4.5 કર્મચારીઓ
 - 1.4.6 સેવાઓ
 - 1.4.7 માળખાગત સુવિધાઓ અને નિભાવ
- 1.5. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો
 - 1.5.1 ઉદ્દેશો
 - 1.5.2 યુનિવર્સિટીના કાર્યો
 - 1.5.3 યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યો
 - 1.5.4 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના કાર્યો ઉપર માહિતી ટેકનોલોજીની અસર
 - 1.5.5 માહિતીના સ્રોતો
 - 1.5.6 નાણાં
 - 1.5.7 કર્મચારીઓ
 - 1.5.8 સેવાઓ
 - 1.5.9 માળખાગત સુવિધાઓ અને નિભાવ
- 1.6 સારાંશ
- 1.7 “તમારી પ્રગતિ ચકાસો”ના ઉત્તરો
- 1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.9 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન

1.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES) :

- ◆ આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે જાણશો :
 - ◆ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના મૂળભૂત ઉદ્દેશો વ્યાખ્યાયિત કરવા ;
 - ◆ શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો વચ્ચેનો ભેદ પારખવો ; અને
 - ◆ કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના કાર્યો સમજવા.

1.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION) :

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોએ સર્વસામાન્ય પ્રકારના ગ્રંથાલયો કે જેમાં રાષ્ટ્રીય, સાર્વજનિક અને વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોનો સમાવેશ થાય છે. તેનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. ગ્રંથાલય એ યુનિવર્સિટી અને કોલેજના કાર્યો માટેની કેન્દ્રિય જવાબદારી છે. શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો માહિતીનો સમાન પ્રવેશ માર્ગ પૂરો પાડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. “રાધક્રિશ્નન કમિશન રિપોર્ટ” તથા તેજ રીતે “કોઠારી કમિશન રિપોર્ટ” માં પણ આ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોમાં ગ્રંથાલય સગવડોના સામર્થ્યનું મહત્વ અને તેમના કાર્યક્ષમ વહિવટ માટે મહત્વ આપે છે. જો શિક્ષણનો હેતુ શીખવાનો હોય તો ગ્રંથાલય એ અધ્યયન માટેનો અનિવાર્ય સ્ત્રોત છે અને તેનું સ્થાન કોઈ ન લઈ શકે. આઝાદી પહેલાના સમયમાં ભારતીય યુનિવર્સિટીઓના ધ્યેયો જ્ઞાનને ફેલાવવાનું અને આજીવન અભ્યાસ તથા જ્ઞાનની અવિરત શોધ માટે અદ્યતન સંગ્રહ અને અધ્યયન અને સંશોધનને અનુરૂપ વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપિત થયેલાં ગ્રંથાલયોએ ઉચ્ચતર શિક્ષણ પદ્ધતિ માટે જરૂરી છે. અને આ ગ્રંથાલયો વિશ્વમાં વિદ્વતાના વિકાસમાં અર્થપૂર્ણ ભાગીદારી સાબિત થયા છે.

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો અધ્યયનના અનુસરણ તરીકે સાબિત થયા હોવાથી આ એકમ અભ્યાસના ઉદ્દેશો અને શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના કાર્યો માટે ફાળવેલ છે.

1.2 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો (ACADEMIC LIBRARIES)

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં શાળા, કોલેજ, યુનિવર્સિટી અને સંશોધન ગ્રંથાલયોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા જ ગ્રંથાલયો શૈક્ષણિક સમાજમાં સંસ્થાના અધ્યયન અને સંશોધન કાર્યક્રમોની પૂર્તિ માટે અને જ્ઞાનની જાળવણી તથા ફેલાવવા માટેની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે છે. જો કે આ બધા શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો કેટલાક સમાન લક્ષણો ધરાવે છે. તેમજ સાથે સાથે તેઓ એકબીજાથી મૂલ્યો અને વિષયવસ્તુથી વ્યાપક રીતે અલગ પડે છે. તેઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. પરંતુ તેઓ કોઈ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ કે જેના તેઓ ભાગ છે તેના ધ્યેયોની પૂર્તિ માટે અસ્તિત્વમાં આવે છે.

1.2.1 ઉદ્દેશો (Objectives)

કોઈપણ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના મુખ્ય ઉદ્દેશો આ મુજબ છે :

- ◆ જ્ઞાનનું સંરક્ષણ અને જાળવણી ;
- ◆ વિચારોનું વિસ્તૃતીકરણ અને અર્થઘટન, સંશોધન અને પ્રકાશનોની મદદથી જ્ઞાન ફેલાવવું ; અને
- ◆ શિક્ષણ અને વિસ્તરણ સેવાઓ દ્વારા જ્ઞાન ફેલાવવું.

1.2.2 સ્વરૂપ અને ખાસિયતો (Nature and Characteristics)

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો એ શિક્ષણના ક્રિયાશીલ સાધનો છે. તેઓ જે સંસ્થા સાથે જોડાયેલ છે તેના ધ્યેયોને પરિપૂર્ણ કરવામાં અને હેતુઓને આગળ ધપાવવામાં સહકાર આપે છે. તેઓ શિક્ષકોને શિક્ષણ અને સંશોધન કાર્યોમાં સહકાર આપે છે. આવા ગ્રંથાલયોનું મુખ્ય ધ્યેય જ્ઞાનની જાળવણી અને તેનું સંરક્ષણ કરવાનું છે. શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના પાયાના ઘટકો – માહિતી સ્ત્રોતોનો સંગ્રહ, સેવાઓ, ઉપભોક્તાઓ અને કર્મચારીઓ.

1.2.3 વિભિન્નતાઓ (Differences)

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો કેટલીક મહત્વની બાબતો અને લાક્ષણિકતાઓમાં સમાનતા ધરાવતા હોવા છતાં તેઓ અનેક રીતે એકબીજાથી જુદા છે. આવા ગ્રંથાલયની ખાસિયતો સંબંધિત ઉપભોક્તાઓના પ્રકાર અને તેમની માહિતી જરૂરિયાતો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. દા.ત., શાળા ગ્રંથાલયમાં બાળકો ઉપભોક્તા છે. કોલેજોમાં તરૂણો અને યુવાનો, જ્યારે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં અનુસ્નાતક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો તેના ઉપભોક્તા છે. તેઓના શૈક્ષણિક અનુભવો અને અભ્યાસ પદ્ધતિઓને ધ્યાનમાં રાખતા, તેઓની જરૂરિયાતો પણ સામાન્ય વાચનથી લઈને ગંભીર સંશોધન માહિતી સુધીની જુદી જુદી હોય છે. તદ્દનુસાર ગ્રંથાલયો પ્રલેખો પ્રાપ્ત કરે છે અને આપવામાં આવતી સેવાઓની યોજના ઘડે છે.

શાળા ગ્રંથાલયોના સંગ્રહમાં પાઠ્યપુસ્તકો કક્ષા અનુસાર અને સરળ વાચન સામગ્રી, સાહસ અને પ્રવાસ પુસ્તકો, જીવનચરિત્ર, નવલકથાઓ, નકશાઓ, આલેખો, પૃથ્વીનો ગોળો અને બીજા મુદ્રિત તેમજ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે. જે બાળકોમાં વાચનટેવ દૃઢભૂત કરે છે.

કોલેજ ગ્રંથાલયોમાં ભલામણ કરેલા પાઠ્યપુસ્તકો, અભ્યાસક્રમ માટે જરૂરી સામયિકો, વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે જરૂરી સંદર્ભ અને દુર્લભ પુસ્તકો, વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકથી વાકેફ કરતા સામાન્ય પુસ્તકો અને અધ્યાપકો માટે જરૂરી સામગ્રીનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોમાં સંગ્રહ માટે બહોળી તકો છે. જેમાં પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત, પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ, વિશિષ્ટ અને દુર્લભ પુસ્તક સંગ્રહો, ઊંચી કિંમતના મુખ્ય સંદર્ભગ્રંથો, શૈક્ષણિક અને વિદ્વતાપૂર્ણ સામયિકોના સંપૂર્ણ સેટ અને ફાઈલો, સરકારી પ્રકાશનો, સંઘસૂચિઓ, વાઙ્મયસૂચિઓ, લઘુશોધ નિબંધો, મહાનિબંધો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અને સી. ડી. રોમ (CD ROMs) ઓનલાઈનના માધ્યમથી વીજાણકીય પ્રકાશનો પૂરા પાડે છે.

તદ્દનુસાર આ પ્રકારના ગ્રંથાલયો દ્વારા અપાતી સેવાઓમાં પણ ભિન્નતા રહેલી છે. શાળા ગ્રંથાલયો નિત્યક્રમ અનુસાર પુસ્તક લેવડ-દેવડની સગવડ ઉપરાંત બીજી સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે. જેમ કે ગ્રંથાલય સમય, વાર્તાકથન માટેનો સમય, સામયિક મુદ્દા પર વાર્તાલાપ યોજવા, ફિલ્મ શો અને વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનટેવ વિકસાવવી.

કોલેજ ગ્રંથાલયો કેટલીક વધારાની સેવાઓ આપે છે જેમ કે ગ્રંથાલય અને તેની સેવાઓનો પરિચય. વાચક સલાહ સેવા, ગ્રંથ આપ-લે સેવા, વાઙ્મયસૂચિ સેવા, ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ વગેરે. જ્યારે બીજી તરફ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો વ્યાપક અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સેવાઓ પૂરી પાડે છે, જેમાં સંદર્ભ સેવા, અદ્યતન અવબોધન સેવા, પસંદગી યુક્ત માહિતીસેવા, વાઙ્મયસૂચિ, પ્રલેખન, માહિતીસેવા અને આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ, ન્યુઝપેપર ક્લિપ્પિંગ્સ, નેટવર્ક આધારીત સેવાઓ જેવી કે ઓપેક (OPAC) નો ઉપયોગ, ઈન્ટરનેટ અને સહભાગીદારી (Consonrtia) આધારીત સેવાઓ વગેરે.

1.3 શાળા ગ્રંથાલયો (SCHOOL LIBRARIES)

શાળા ગ્રંથાલયોએ મુખ્યત્વે અભ્યાસક્રમ આધારીત પુસ્તકો અને સામાન્ય વાચન અને મનોરંજન માટેના પુસ્તકોનો સંગ્રહ અને ગોઠવણી કરવામાં આવે છે કે જેમાં સામાન્યતઃ પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ, જીવનચરિત્રો, નવલકથાઓ, સાહસ અને પ્રવાસના પુસ્તકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આજીવન વાચનટેવ વિકસાવવી અને વિદ્યાર્થીઓ માટે જ્ઞાનના માર્ગો ખુલ્લા કરવા એ શાળા ગ્રંથાલયના મુખ્ય ધ્યેયો છે. આ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે તેઓને પોતાના સંગ્રહોમાં મુદ્રિત અને અમુદ્રિત માહિતી સ્ત્રોતો વસાવવા જોઈએ. અને માધ્યમ કેન્દ્રો તરીકે આચરણ કરવું પડે. વિવિધ સેવાઓ જેવી કે સંદર્ભ, વાર્તાકથન, ફિલ્મ શો, પુસ્તક વાચન વગેરે દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની જરૂરિયાતોની પર્યાપ્ત સેવા કરવી પડે. જ્યાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો નથી ત્યાં તેઓએ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય તરીકે પણ મહત્વની ભૂમિકા અદા કરવી પડે છે. તેઓના સંગ્રહમાં બહુવિધ માધ્યમોના પ્રલેખોનો સમાવેશ થાય છે. તેથી કેટલીકવાર તેઓ “માધ્યમ કેન્દ્રો” તરીકે પણ ઓળખાય છે.

1.4 કોલેજ ગ્રંથાલયો (COLLEGE LIBRARIES)

કોલેજોએ ઉચ્ચતર શિક્ષણનું અવિભાજ્ય અંગ છે. અને કોલેજોમાં ગ્રંથાલયોએ અભ્યાસ પ્રક્રિયા માટેના મુખ્ય સ્ત્રોતો છે. શિક્ષણકાર્યમાંથી અધ્યયન તરફના મહત્વસૂચક ભાર બદલાવવાની સાથે, ગ્રંથાલયોએ તેમની ભૂમિકા અસરકારક રીતે નિભાવવી પડે છે. કોલેજ ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની 1965માં ગ્રંથાલય સમિતિની નિમણૂક અને તેના રિપોર્ટનું પ્રકાશન એ સિમાચિહ્નરૂપ ઘટના હતી. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા કોલેજ ગ્રંથાલયો સંબંધિત સમિતિની કેટલીક ભલામણોમાં નાણાકીય બાબતો, કર્મચારી સંખ્યાબળ અને લાયકાતો, પુસ્તકપસંદગી અને સંગ્રહ વાચનટેવ વિકસાવવા માટેના પગલાં, ગ્રંથાલય ભવન માટેની દરખાસ્તો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નેશનલ એજ્યુકેશન કમિશન 1964-66 “કોઠારી કમિશન તરીકે વધુ જાણીતું છે”. કોલેજ ગ્રંથાલયોના મહત્વને પીછાણીને નોંધ્યું છે કે કોઈપણ નવી કોલેજ કે વિભાગ તેના ગ્રંથાલયની પર્યાપ્ત જોગવાઈ વગર શરૂ ન કરવું જોઈએ. આમ, છતાં છેલ્લા પચાસ વર્ષોમાં શિક્ષણ પદ્ધતિ અને માહિતી પર્યાવરણમાં ઘણો બહોળો બદલાવ આવ્યો છે. હવે કોલેજો એ માત્ર સ્નાતક શિક્ષણ કાર્ય સુધી મર્યાદિત રહી નથી. કેટલીક કોલેજો પૂર્વસ્નાતક અભ્યાસક્રમો ઉપરાંત અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમોની તૈયારી બતાવી છે. આવી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો વધારો થઈ રહ્યો છે અને તેઓ માટે ગ્રંથાલય એ વિવિધ માહિતી સ્ત્રોતો વિશે અધ્યયનની અને અભ્યાસક્રમથી વધારાનું જ્ઞાન મેળવવાની જગ્યા છે. આ તે જગ્યા છે કે જ્યાં તેઓ પોતાના ભવિષ્યના ધ્યેયો નક્કી કરી શકે છે અને પોતાની કારકિર્દી ઘડી શકે છે તેથી કોલેજ ગ્રંથાલયો એ સ્નાતક તથા અનુસ્નાતક શિક્ષણ કાર્યક્રમો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

1.4.1 ઉદ્દેશો (Objectives)

કોલેજ ગ્રંથાલય એ કોલેજનું ખૂબ જ મહત્વનું જોડાયેલું અંગ છે. સંસ્થાના ધ્યેયોની સિદ્ધિ તે તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે. તે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોમાં ઉત્સાહ અને ઉત્સુકતા પ્રગટાવવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કરે છે. અને તેઓને પ્રાપ્ય વાચનસામગ્રીના ઉપયોગમાં મદદ કરે છે. કોલેજ ગ્રંથાલયના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ માતૃસંસ્થાના હેતુઓના અમલમાં સહાય કરવી. દા.ત. કોલેજ ;
- ◆ તે જે સંસ્થા સાથે જોડાયેલ છે તે સંસ્થામાં શીખવવામાં આવતા અભ્યાસક્રમની પૂરવણી કરવી;
- ◆ વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનવિશ્વ વિશે ઊંડી અને વિસ્તૃત સમજ આપવી ; અને
- ◆ સ્વતંત્ર મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરવું અને નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમથી વધુ આજીવન અધ્યયનને પ્રોત્સાહન આપવું કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ વધુ પ્રબુદ્ધ અને જ્ઞાની બની શકે.

મોટે ભાગે કોલેજ ગ્રંથાલયોએ પૂર્વ સ્નાતક દ્વારા નિશ્ચિત વાચન માટે થતા તેમના ઉપયોગ માટે સંબંધકર્તા છે. આમ તો જરૂર એ છે કે ગ્રંથાલયોના બહોળા ઉપયોગ માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા, જેમાં સામયિકોને ધ્યાનપૂર્વક વાચન, માર્કેટિંગ અને ઈન્ટરનેટના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે.

1.4.2 કાર્યો (Functions)

ઉપરના હેતુઓની પૂર્તિ માટે કોલેજ ગ્રંથાલયોએ યોગ્ય કાર્યક્રમોની યોજનાના ઘડતર દ્વારા અસરકારક રીતે કાર્ય કરવું પડે છે.

કોલેજ ગ્રંથાલયના કાર્યો એ કોલેજના ઉદ્દેશોને મદદરૂપ હોવા જોઈએ, જેમ કે અભ્યાસ, શિક્ષણ અને પ્રાસંગિક સંશોધન કોલેજ ગ્રંથાલય એ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને માહિતી જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે જરૂરી વાચનસામગ્રી પૂરી પાડે છે. W. M. Randall and F. L. Goodrich જણાવે છે કે કોલેજના શૈક્ષણિક હેતુઓની પૂર્તિ માટે ગ્રંથાલયે નીચેના કાર્યો કરવાના હોય છે.

- ◆ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક અને કોલેજ દ્વારા અપાતી અભ્યાસક્રમ સંબંધિત વાચનસામગ્રી પ્રાપ્ત કરી આપવી ;
- ◆ ફેકલ્ટી સભ્યો માટે શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમોની તૈયારી માટે જરૂરી પુસ્તકો અને પ્રલેખો પૂરો પાડવા ;
- ◆ કોલેજમાં અભ્યાસ અને શિક્ષણને સહાયરૂપ પુસ્તકો અને વાચનસામગ્રી પૂરી પાડવી ;
- ◆ ફેકલ્ટી સભ્યો દ્વારા તેઓના સંશોધન કાર્યક્રમો પાછળ જરૂરી સર્જનાત્મક પુસ્તકો અને પ્રલેખોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ પૂરો પાડવો ;
- ◆ સંગ્રહમાંની પ્રાપ્ય વાચનસામગ્રીના યોગ્ય ઉપયોગ માટે પ્રોત્સાહન આપવું ; અને
- ◆ ગ્રંથાલયોનો યોગ્ય ઉપયોગ અને તેનો પૂરો લાભ લેવા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમબદ્ધ કરવા અને ગ્રંથાલયનું શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ સાથે જોડાણ કરવું.

D. L. Smith અને E. O. Baxter કોલેજ ગ્રંથાલયના કાર્યો નીચે મુજબ જણાવે છે.

- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક અને ઉચ્ચ સંદર્ભ પુસ્તકો મેળવવા અને પૂરા પાડવા કે જે તેઓની પરીક્ષાની તૈયારી માટે જરૂરી છે.
- ◆ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ગ્રંથાલય સામગ્રીના ઉપયોગ માટે તાલીમબદ્ધ કરવા, તેમના જ્ઞાનના વિસ્તરણ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા અને સામાન્ય અને વિસ્તૃત વાચન દ્વારા હર કોઈ પ્રશ્નના વિવિધ પાસાંઓ વિશેના વિચારોમાં દૃષ્ટિબિંદુ પૂરું પાડવું ;
- ◆ કોલેજના શિક્ષક સભ્યોને તેઓના શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમોની તૈયારીમાં મદદરૂપ પડે અને અભ્યાસના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વર્તમાન જ્ઞાન અને મુદ્દાઓ વિશે તેઓની પડખે ઊભા રહેવું ; અને
- ◆ શૈક્ષણિક કર્મચારીઓને તેઓના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન પાછળ મદદ કરવી અને સંબંધિત સાહિત્ય અને વિષયની માહિતી માટે તેમને સહાય કરવી.

Sahai એ નિરીક્ષણ કર્યું કે ; “કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યોમાં ભેદ એ છે કે જ્યારે ભૂતકાળમાં (પહેલાં) સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને વિસ્તરણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો ; આ બધા પછી પણ બધી જરૂરિયાતોની તુલનામાં સંશોધન કાર્યની જરૂરિયાતો અને વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને અંત સુધી મદદરૂપ થવું.”

આમ, કોલેજ ગ્રંથાલયના કાર્યોને નીચે મુજબ વહેંચી શકાય.

- ◆ કોલેજ ગ્રંથાલયનું મુખ્ય કાર્ય તે સંસ્થાના સંસ્થાકીય હેતુઓને પરિપૂર્ણ કરવામાં મદદરૂપ થવાનું છે ;
- ◆ પાઠ્યપુસ્તકોનો અદ્યતન સંગ્રહ પૂરો પાડવો, અભ્યાસક્રમ સંબંધિત સામગ્રી અને મુદ્રિત તેમજ વિજ્ઞાણકીય માધ્યમ પરના સામયિકો પૂરા પાડવા ;
- ◆ સંદર્ભ પુસ્તકો, મેંગેઝીનો, વર્તમાનપત્રોનો સારો સંગ્રહ જારી રાખવો અને નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમથી પણ આગળ ઈન્ટરનેટ સુવિધા આપવી ;
- ◆ વિદ્યાર્થીઓને ગ્રંથાલય સૂચિના ઉપયોગ, સંદર્ભ સ્ત્રોતો અને ઈન્ટરનેટ આધારિત માહિતીના ઉપયોગ વિશે તાલીમબદ્ધ કરવા ;
- ◆ વિદ્યાર્થીઓને કારકિર્દી માટે માર્ગદર્શન આપવું અને તેઓને સમાજના ઉપયોગી નાગરિકો બનાવવા ;
- ◆ સેવાઓમાં વિવિધતા આપવી જેમ કે ન્યૂઝપેપર ક્લિપ્પિંગ્સ, વાઙ્મયસૂચિઓ, ડેટા સંપુટ (Database) પ્રાપ્તિ (સારાંશ અને પૂર્ણપાઠ) અને ઈન્ટરનેટ સુધી પહોંચવાના માર્ગો ;
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માટે વાચનનું વાતાવરણ ઊભું કરવું ; અને
- ◆ સંરક્ષણની વર્તમાન પદ્ધતિઓ દ્વારા ભવિષ્યમાં ઉપયોગ માટે પ્રલેખોને જાળવવા.

ઉપરના કાર્યોને અસરકારક રીતે પાર પાડવા અને નિશ્ચિત ધ્યેયોની પૂર્તિ માટે કોલેજ ગ્રંથાલયોએ નીચેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન, આકાર અને સંચાલન કરવું પડે.

1.4.3 માહિતી સ્ત્રોતો (Information Resources)

કોલેજ ગ્રંથાલયોમાં પુસ્તકનો સંગ્રહ સંતોષકારક, સંપૂર્ણ અને આધુનિક વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની

શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે તેવો હોવો જોઈએ. કોલેજ ગ્રંથાલયોએ બધી જ ભલામણો જેવી કે પાઠ્યપુસ્તકો, સામયિકો, મેગેઝીન વગેરેને સમાવિષ્ટ કરવી જોઈએ. આ ઉપરાંત સંગ્રહમાં ઉચ્ચ સંદર્ભ પુસ્તકો, કારકિર્દીને લગતી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓના પુસ્તકો રમત-ગમત અને સામાન્ય પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે કોલેજ ગ્રંથાલયોએ બુકબેંક સ્કિમ હેઠળ અલગ સંગ્રહ મેળવે છે. માહિતી વાતાવરણની પ્રગતિને ધ્યાનમાં રાખતા અનેકવિધ માહિતી સ્ત્રોતો અને સી. ડી. રોમ (C.D. ROMs) સંગ્રહ એ કોલેજ ગ્રંથાલયો માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે. તેઓએ વૈશ્વિક માહિતીના ઉપયોગ માટે નેટ આધારિત સેવા પણ પૂરી પાડવી જોઈએ.

1.4.4 નાણાં (Finances)

કોલેજ ગ્રંથાલયોના યોગ્ય વિકાસ અને પ્રગતિ માટે નાણાં અતિ આવશ્યક છે. કોલેજ ગ્રંથાલયો માટે નાણાંના મુખ્ય સ્ત્રોતો એ રાજ્ય સરકાર દ્વારા અપાતુ અનુદાન છે. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગનું વિશેષ અનુદાન અને આંતરીક સ્ત્રોતો જેવા કે દંડ, સેવાની આવક વગેરે છે. કોઠારી કમિશને (1964-66) ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે શૈક્ષણિક અંદાજપત્રના 6.5% થી 10% ની ભલામણ કરી હતી. પરંતુ હકીકતમાં માત્ર જ કોલેજ ગ્રંથાલયો માટે 2% ખર્ચાઈ છે. તેથી તેમનો વિકાસ ધાર્યા મુજબ નથી.

1.4.5 કર્મચારીગણ (Staff)

કોલેજ ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથપાલ એ શિક્ષકથી વધારે છે અને તેણે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન મેળવવા માટે અને કારકિર્દીના વિકાસ માટે દોરવા જોઈએ. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ તપાસ સમિતિએ કર્મચારીગણની ક્ષમતા માટે કોલેજ ગ્રંથાલય માટે નીચેની ભલામણો કરી છે.

“રૂ. 20,000/- થી ઓછી ન હોય તેવા વાર્ષિક પુસ્તક ભંડોળ સાથેની મોટી કોલેજમાં ગ્રંથપાલ એ તેની પાત્રતાને યોગ્ય ગ્રેડ-2 માં હોવો જોઈએ.

રૂ. 20,000/- થી ઓછા વાર્ષિક પુસ્તક ભંડોળ ધરાવતી કોલેજમાં ગ્રંથપાલ એ તેની પાત્રતાને યોગ્ય ગ્રેડ-3માં હોવા જોઈએ.

ગ્રંથાલયમાં બીજા કર્મચારીઓ તેમની પાત્રતાને યોગ્ય હોય તેવા ગ્રેડ-3, 4 અને 5 અથવા ગ્રેડ-4 અને 5 માં હોવા જોઈએ.” એકમ-9 માં તમે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં કર્મચારીના ધારાધોરણો વિસ્તારથી ભણશો.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની પગાર પુનઃ નિર્ધારણ સમિતિએ ગ્રંથાલય કર્મચારીઓની યોગ્યતા વિશે અને યોગ્ય પગાર ધોરણ માળખું અને શૈક્ષણિક સભ્યો સાથે તેમની સમાનતા વિશે ભલામણો કરી છે. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો દ્વારા કોલેજ ગ્રંથાલયનો પૂરતો ઉપયોગ થાય તે માટે ગ્રંથાલય 12 કલાક ખુલ્લું રાખવું, તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે. કેટલીક કોલેજો ગ્રંથાલય લાંબા સમય માટે ખુલ્લા રાખે છે. દા.ત. કોલેજના કામકાજના કલાકો ઉપરાંત ઉપભોક્તાઓ દ્વારા ગ્રંથાલયનો સંતોષકારક ઉપયોગ થાય. ગ્રંથાલયોને લાંબા સમય સુધી ખુલ્લા રાખવા માટે અને તેમને ચાલુ સ્થિતિમાં રાખવા માટે સંતોષકારક કર્મચારીગણ જરૂરી છે.

1.4.6 સેવાઓ (Services)

કોલેજ ગ્રંથાલયો વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને નીચેની સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

- ◆ ઉપભોક્તા અભિવિન્યાસ (Orientation), શિક્ષણ અને માહિતી સાક્ષરતા ;
- ◆ સંદર્ભ વાચકની સલાહકારી સેવાઓ ;
- ◆ આપ-લે અને આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ સેવાઓ ;
- ◆ વાઙ્મયસૂચિ યુક્ત સેવા ;

- ◆ વ્યવસાય માર્ગદર્શન ; અને
- ◆ નેટવર્ક આધારીત સેવાઓ

1.4.7 માળખાગત સુવિધા અને નિભાવ (Infrastructure and Maintenance)

પૂર્વસ્નાતક શિક્ષણની પાયાની અને વિકાસની મદદ હેઠળ પહેલાનાં સમયના ગ્રંથાલય મકાનના બાંધકામના આયોજન વખતે કોલેજ ગ્રંથાલયો તરફ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ ઘણી ઉદાર હતી. કોલેજ ગ્રંથાલયોએ 1960ના દસક દરમ્યાન આ કાર્યક્રમો હેઠળ પોતાના સ્વતંત્ર મકાનો બાંધ્યા હતા. તેમ છતાં ઘણાં કોલેજ ગ્રંથાલયો હજી પણ વહિવટી કે શૈક્ષણિક મકાનના ભાગ તરીકે જ પોતાની વ્યવસ્થા કરી લે છે. સ્વતંત્ર કે મકાનનો ભાગ હોવું અથવા કોલેજ ગ્રંથાલયોએ જોગવાઈઓ સાથે સજ્જ રહી કાર્ય કરવું જોઈએ. જેમ કે વ્યવસ્થિત લાઈટીંગ, હવા ઉજાસ અને બીજી વધારાની સામગ્રી જેમાં આરામદાયક રાચરચીલું કે જેનાથી આહલાદક વાયન વાતાવરણ આપી શકાય.

ગ્રંથાલય સ્ત્રોતો અને સેવાઓના યોગ્ય માટે ગ્રંથાલય નિભાવ એ એક બીજો મહત્વનો મુદ્દો છે. જીવજંતુને અંકુશ કરવાની ક્રિયાઓ માટેનો વાર્ષિક ખર્ચ પણ ગ્રંથાલય સંગ્રહને સારી સ્થિતિમાં રાખશે. વર્ણી, વાર્ષિક સ્ટોક, ચકાસણી અને સુધારણા પણ બિનજરૂરી પુસ્તકોને કાઢી નાખવામાં મદદરૂપ થશે. ક્ષતિગ્રસ્ત સંગ્રહને દુરસ્ત કરવામાં અને ખોવાઈ ગયેલાને સ્થાને બીજા મૂકવામાં મદદરૂપ થશે.

આમ, કોલેજ ગ્રંથાલય પોતાના હેતુઓ સિદ્ધિ કરવા અને પૂર્વ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને તેમની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવાનો સહાય કરવા માટે વિવિધ કાર્યો કરવા પડે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercise)

(1) શાળા અને કોલેજ ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો અને કાર્યો વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

નોંધ : (i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

(ii) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.5 યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો (UNIVERSITY LIBRARIES)

યુનિવર્સિટી એ સત્ય, નિષ્કર્ષ, સહિષ્ણુતા અને માનવતા માટે ઊભી રહે છે. તે જ્ઞાનની પ્રગતિ દ્વારા સમાજની પ્રગતિ માટે સહાય કરે છે. યુનિવર્સિટીની કાર્યો આ પ્રમાણે છે : અસ્તિત્વ ધરાવતા જ્ઞાન અને સંશોધનના સાથે અર્થઘટન દ્વારા નવા જ્ઞાનનું સર્જન કરવું; વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન વિશ્વના દરેક ક્ષેત્રનું જ્ઞાન આપવું અને વ્યવસાયિક અને ધંધાર્થી તાલીમ આપવી. (શિક્ષણ અને તાલીમ) ; જ્ઞાનનું પ્રસારણ અને સામાજિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવું (પ્રકાશનો); વિવિધ વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજમાં સાત્વિક ગરીબા અને અભિગમ ફેલાવવા અને તેમનું પાલન પોષણ કરવું (વિસ્તરણ). યુનિવર્સિટીએ ખરી રીતે તો એવા સમાજ તરીકે ઓળખાય છે કે જ્યાં વિદ્વાનો અને શિક્ષકો એ મસ્તક છે, વિદ્યાર્થીઓ શરીર છે અને ગ્રંથાલય હૃદય છે. ભારતમાં શિક્ષણવિદો, ગ્રંથપાલો, વિદ્વાનો અને સમિતિઓ દ્વારા યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં ગ્રંથાલયના મહત્વ પર મહત્વપૂર્ણ ભાર મૂકવામાં આવે છે. Radha Krishnan Commission on University Education (1948-49) નો અહેવાલ જણાવે છે કે,

“ગ્રંથાલય એ બધી યુનિવર્સિટીના કાર્યોનું હૃદય છે. સીધી રીતે સંશોધન કાર્ય તરીકે તેની ગણના થાય છે. અને આડકતરી રીતે તેની ગણના શૈક્ષણિક કાર્ય તરીકે થાય છે કે જે પોતાનું જીવન સંશોધન કાર્યમાંથી મેળવે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે ગ્રંથાલય તેમજ પોતાની પ્રયોગશાળાઓની જરૂર છે. જ્યારે માનવીય વિદ્યાશાળામાં સંશોધનમાં ગ્રંથાલય અને પ્રયોગશાળા બંને એક ગ્રંથાલય જ છે. અભ્યાસની ઉચ્ચતર શાખાઓમાં તાલીમ અને સાધનોને કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવા તે અભ્યાસક્રમનો પ્રશ્ન છે. અને જો ગ્રંથાલય સાધન ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓ તેમનો ઉપયોગ કઈ રીતે શીખે ?”

Kothari Commission ની “Education and National Development (1964-66)” પરના અહેવાલમાં વધુમાં ભાર મુકે છે કે :

“કોઈપણ યુનિવર્સિટી, કોલેજ કે વિભાગ એ ગ્રંથાલયમાં કર્મચારીઓ, સામયિકો, જગ્યા વગેરેને ધ્યાનમાં લીધા વગર સ્થાપિત થઈ શકે નહીં. કોઈ વિકાસશીલ વિભાગ માટે ગ્રંથાલયની અવગણના કરવી તેનાથી વધારે ખરાબ વાત કોઈ હોઈ ન શકે. કોલેજ કે યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં ગ્રંથાલય એ આકર્ષણનું મહત્ત્વનું કેન્દ્ર હોવું જોઈએ.”

આમ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય પદ્ધતિએ યુનિવર્સિટીના વિચારો અને ધ્યેયોની પરિપૂર્તિ માટે ખૂબ પ્રયત્નો કરે છે. જ્યારથી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યો એ યુનિવર્સિટીના આંતરીક ભાગ તરીકે, તેના પ્રગતિ અને વિકાસ એ માત્ર યુનિવર્સિટીના શૈક્ષણિક અને સંશોધનોના કાર્યક્રમોના વિકાસ પર જ આધારીત છે. તેટલા માટે, ચાલો આપણે ભારતમાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણના ધ્યેયોને સમજીએ :

જો કે ભારતમાં યુનિવર્સિટી પદ્ધતિના મૂળ એ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન શિક્ષણના કેન્દ્રો જેવા કે ગુરુકૂળો, પરિષદો અને યુનિવર્સિટીઓ, પ્રાચીન બ્રાહ્મણના કેન્દ્રો, બૌદ્ધિક અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓ જે અધ્યયનના કેન્દ્રો છે. યુનિવર્સિટી પદ્ધતિની પશ્ચિમી પ્રતિકૃતિ કે જે સૌ પ્રથમ 1857માં કલકત્તા, બોમ્બે અને મદ્રાસમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના સાથે શરૂ થઈ હતી. આઝાદી પહેલાં 18 યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં હતી. અને હાલમાં આ આંક વધીને 300 થી ઉપર છે. જેમાં માની લીધેલી (Deemed) યુનિવર્સિટીનો પણ સમાવેશ થાય છે. આધુનિક યુનિવર્સિટી કે જે શિક્ષકોની મોટી સંખ્યા, વિદ્યાર્થીઓના પ્રચંડ નામાંકન અને ગંજાવર સ્ત્રોતો જેવા લક્ષણો ધરાવે છે. તેની સાથે ગ્રંથાલય જોડાયેલું છે કે જે તેના ધ્યેયો અને કાર્યક્રમોને સહાય કરે છે.

1.5.1 ઉદ્દેશો (Objectives)

યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય એ તેની સંસ્થા યુનિવર્સિટીના હેતુઓની પૂર્તિ માટે ખૂબ પ્રયત્નો કરે છે. માટે યુનિવર્સિટીના હેતુઓ સમજવા જરૂરી બની જાય છે. યુનિવર્સિટીના ધ્યેયો આ મુજબ છે.

- ◆ નવા જ્ઞાનની શોધ કરવી તેને વિકસાવવું, સત્યની શોધમાં શક્તિશાળી રીતે રોકાઈ રહેવું, અને નવી શોધો તરફ કાર્ય કરવું.
- ◆ જીવનના બધા જ માર્ગોમાં બૌદ્ધિક સંચાલકીય નેતૃત્વ પુરું પાડવું અને લોકોને સામાજિક હેતુના સંદર્ભમાં સમજ આપવી.
- ◆ સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવું અને તેના માટે પ્રયત્નો કરવા. અને વાર્તાલાપ અને શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક સાંસ્કૃતિક ભેદોને દુર કરવા.
- ◆ સંશોધન કાર્યકરોને જ્ઞાનવિશ્વમાં દરેક ક્ષેત્રોમાં માર્ગદર્શન કરવું અને માનવજાતના ભલા માટે સંશોધન પરીણામોનું વિતરણ કરવું.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના હેતુઓ એ તેની માતૃસંસ્થાના પરાવર્તન માટે છે કે જેઓ તે સંસ્થાના ધ્યેયોને પૂરાં કરવા માટે સ્થપાયા છે. માટે, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના ધ્યેયો નીચે મુજબ છે :

- ◆ નીતિ નિયમો, પ્રક્રિયાઓ અને ધોરણોની સ્થાપના કરવી કે જે શિક્ષણને માહિતી/જ્ઞાનની મેળવણી અને ઉપયોગમાં મદદ કરી શકે.

- ◆ મુદ્રિત તેમજ ઓનલાઇન એમ બંને સંગ્રહ ઊભા કરવા, સંશોધનને મદદ કરવા ગ્રંથાલય બહારથી પણ નિષ્ણાતાનો સમાવેશ કરવો.
- ◆ ફંડની તકોની ખોજ કરવી અને બીજી સંસ્થાઓ સાથે જોડાણમાં યોજનાઓ ઘડવી.
- ◆ સેવાઓ પૂરી પાડવી કે જે યુનિવર્સિટીના સભ્યોની મુદ્દાસર માહિતી જરૂરિયાતોને મેળવી શકે.
- ◆ ભાવિપેઢીઓ માટે વિચારો અને જ્ઞાનની જાળવણી કરવી.

1.5.2 યુનિવર્સિટીના કાર્યો (Functions of University)

યુનિવર્સિટીનો સામાન્ય ખ્યાલ એ છે કે સમાજની જરૂરિયાતોના જવાબરૂપે ઉચ્ચ શિક્ષણ પદ્ધતિના ભાગરૂપે સતત પ્રયાસો કરવાના પરીણામે સમગ્ર વિશ્વ દરેક તબક્કે અર્થ પ્રાપ્તિમાં બદલાવ લાવે. તદાનુસાર કાર્યો એ છે કે સમય સાથે બદલાવ લાવીને કામગીરી અદા કરવી, આ કાર્યોની યાદીમાં D. A. Ghanch દ્વારા જણાવેલા છે સંપૂર્ણ કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

સંરક્ષણાત્મક કાર્ય (Conservational Function)

યુનિવર્સિટી પાસે આશા રખાય છે કે તે દેશના સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરે. દેશના લાંબા ભૂતકાળ દ્વારા અપાયેલું આ અદ્ભૂત કાર્ય છે. તેની સંસ્કૃતિના વણાટકામોના અનેકવિધ વણાટો અને તેમાંથી અને તેની સાથે થયેલા પવનના પ્રચંડ હુમલાઓ.

પ્રસારણાત્મક કાર્ય (Transmissional Function)

યુનિવર્સિટીએ સમાજના વિવિધ સ્તરમાં જુદી જુદી રીતો અને માધ્યમો દ્વારા જ્ઞાનના પ્રસાર માટેનું વાહન હોવું જોઈએ.

પ્રોત્સાહક કાર્ય (Promotional Function)

યુનિવર્સિટીએ ફેરફારોમાં, નવીનીકરણમાં અને ધનીકતામાં જ્ઞાનને પ્રોત્સાહિત કરવું જોઈએ. તેણે નવા જ્ઞાનની રચનામાં પણ સહકાર આપવો જોઈએ કે જેથી માનવીય જ્ઞાનના ભંડોળમાં યોગદાન આપી શકાય.

વિકાસલક્ષી કાર્યો (Developmental Function)

યુનિવર્સિટીએ દેશના માનવીય સ્ત્રોતોનો તેમની મહત્તમ અપેક્ષિત ક્ષમતા પ્રમાણે વિકાસ કરવો એ તેની ફરજ બને છે.

પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્ય (Proactional Function)

યુનિવર્સિટીએ બીજાઓની જેમ સમાજને માટે ભવિષ્ય સંબંધિત કર્તવ્ય છે.

ક્રાંતિકારી કાર્ય (Revolutional Function)

યુનિવર્સિટીએ અસંમત અને અસંગત સ્વરૂપની બને, તેણે અસામાન્ય, બિનરૂઢિગત અને નવા વિચારોને દાખલ કરવા માટેનું ક્ષેત્ર પુરું પાડવું જોઈએ.

Wilson and Tauber એ યુનિવર્સિટીના કાર્યો નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે.

- ◆ જ્ઞાન અને વિચારોની જાળવણી ;
- ◆ શિક્ષણ ;
- ◆ સંશોધન ;
- ◆ પ્રકાશન ;

- ◆ વિસ્તરણ અને સેવાઓ ; અને
- ◆ અર્થઘટન.

ટૂંકમાં યુનિવર્સિટીએ આ મહત્વના ત્રણ કાર્યો પૂરા પાડે છે. સૂચનાત્મક, સંશોધન અને વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ તેથી યુનિવર્સિટી શિક્ષણને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠતા સાથે મુક્ત કરવું તેવા વિવિધ કાર્યો કરે છે.

1.5.3 યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યો (Functions of University Library)

યુનિવર્સિટી શિક્ષણના હેતુઓની પ્રાપ્તિ માટે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોએ તેમની પ્રવૃત્તિઓ એવી રીતે ઘડવી જોઈએ કે જેથી શિક્ષણ કાર્ય અને અભ્યાસ, સંશોધન કાર્ય, સમાજના ફાયદા માટે સંશોધન પરિણામોનો અમલ અને અર્થઘટન દ્વારા વિસ્તૃતીકરણની સેવાઓ અને કાર્યક્રમોમાં યુનિવર્સિટી સાથે મહત્વપૂર્ણ ભાગીદાર બની શકે. યુનિવર્સિટીના સૂચનાત્મક અને સંશોધન કાર્યક્રમોને મદદ કરવા ગ્રંથાલય અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનું પાયાનું કાર્ય શૈક્ષણિક છે અને (Gelfand) સૂચવે છે કે “ગ્રંથાલય એ શિક્ષણના સક્રિય સાધન તરીકે, વિદ્યાર્થીઓની સમજ કેળવવા, વિવિધ શાખાઓના સંશોધકોને પ્રોત્સાહિત કરવા તેમજ ગ્રંથાલયમાં આવતા દરેકને બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યોમાં સંપૂર્ણ ભાગ લેવા માટે આમંત્રિત કરવાનું કાર્ય કરે છે.”

કોઠારી કમિશન ઓન એજ્યુકેશન (1964-66) એ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય પદ્ધતિ પર મહત્વપૂર્ણ ભાર મૂકે છે અને સૂચવે છે કે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોએ નીચેના કાર્યો કરવા જોઈએ.

- ◆ યુનિવર્સિટીને તેના રસના ક્ષેત્રમાં સંશોધન માટે જરૂરી સ્ત્રોતો પૂરા પાડવા ;
- ◆ યુનિવર્સિટી શિક્ષકોને તેમની આચારસંહિતાના વિકાસમાં મદદ કરવા પડખે ઊભા રહેવું ;
- ◆ બધા જ ઔપચારિક સુચનાત્મક કાર્યક્રમોની સફળતા માટે ગ્રંથાલય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી ;
- ◆ પુસ્તકોની વિશાળ દુનિયાના દરવાજા ખુલ્લા કરવા કે જેથી કોઈ એક વ્યક્તિ પોતાની વિશિષ્ટતાઓની સીમાઓને પાર કરી શકે ; અને
- ◆ આનંદ માટે, સ્વશોધ, વ્યક્તિગત વૃદ્ધિ અને બૌદ્ધિક આતુરતાને તીવ્ર બનાવવા વાચનને પ્રોત્સાહિત કરવાની શરત હેઠળ પુસ્તકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને એકસાથે રાખવા.

Malcom S. Adisheshaiah એ વ્યક્ત કર્યું છે કે,

“બધા જ શિક્ષણનો હેતુ જો શિખવાનો જ હોય તો ગ્રંથાલય એ બધા શિક્ષણનો મૂળભૂત સ્ત્રોત છે અને તેનું પ્રતિસ્થાપન કોઈ ન કરી શકે. ઉચ્ચશિક્ષણના અનુસ્નાતક, વિદ્યાવાચસ્પતિ (Doctorate) અને અનુવિદ્યાવાચસ્પતિ (Post Doctorate) જેવા ઉચ્ચસ્તરના શિક્ષણનો હેતુ જો જ્ઞાનના નવા સ્ત્રોતોનો વિકાસ અને નવા જ્ઞાનનો વિકાસ કરવાનો હોય તો ગ્રંથાલય સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. વિદ્વાનો તેમના જ્ઞાનની ચરમસીમાઓ પ્રાપ્ત કરવા અને જ્ઞાનની રચના કરવા દ્વારા ખેડાણ કરવાનું રહેશે.”

Paul Buck એ વ્યક્ત કર્યું છે કે યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા, ગુણવત્તાસભર ગ્રંથાલય વગર અશક્ય છે, વધુમાં ગુણવત્તાસભર શિક્ષકો પણ ગુણવત્તાસભર ગ્રંથાલય વગર શક્ય નથી. વિચારોના મુક્ત પ્રવેશ માર્ગની નિર્વાહ માટે ગ્રંથાલય આવશ્યક છે. તેમણે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યોને આ તર્કશક્તિ હેઠળ વર્ગીકૃત કર્યા છે.

સ્ત્રોતો, માહિતી મેળવણી, સંકલન અને કર્મચારી સક્ષમતા, તેઓ આ તમામ શબ્દોનું યુનિવર્સિટી જરૂરિયાતો તરફ “જવાબદારી પૂર્ણતા” શબ્દમાં સંક્ષિપ્તકરણ કરેલ છે. Nigel Cox એ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યોને નીચેના પાંચ મથાળા હેઠળ પૃથક્કરણ કરે છે.

- ◆ અંકુશ - મેળવણી, પરિગ્રહણ, પ્રક્રિયા અને ગોઠવણીને આવરી લેવા ;
- ◆ અભિલેખાગાર - સંગ્રહ ઊભો કરવો ;
- ◆ સેવા - વાચકોને વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન સહિતનો સમાવેશ ;
- ◆ સહકાર - ગ્રંથાલય સ્ત્રોતોના સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક વચ્ચેનું જોડાણ કરવું ; અને
- ◆ સંશોધન અને વિકાસ ગ્રંથાલય તકનીકોમાં વધારો કરવો.

આમ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનો હેતુ એ સત્ય, બોધ-જ્ઞાન (enlightenment) અને શ્રેષ્ઠતાના ધોરણો માટે જ્ઞાનના વિસ્તૃતીકરણનો છે. Srivastava અને Verma યુનિવર્સિટીમાં ગ્રંથાલયનાં કાર્યોને આ મુજબ ઉપસંહાર કરે છે. “તે પ્રૌઢ વિદ્યતા પૂરી પાડે છે.”

એક બાજુ જ્ઞાન વિસ્ફોટ અને માહિતીનો ભારે પ્રવાહ છે, તો બીજી બાજુ સમય બગાડ્યા વિના ચોક્કસ (Pin-pointed) માહિતીની ભારે માંગ છે. માહિતી પુનઃપ્રાપ્તિ અને તેને ફેલાવવા માટેની માર્ગદર્શક પદ્ધતિઓ હવે અસમર્થ બનતી જાય છે. અને તેઓના સ્થાન બદલાતા જાય છે. માહિતીના પ્રવેશદ્વાર પૂરા પાડવા માટે માહિતી ટેકનોલોજી એ ખૂબ જ અમલમાં મુકાવા લાગી છે. ગ્રંથાલયોએ હવે વિચ્છેદનમાં કાર્ય નથી કરતાં પરંતુ તેઓ સહિયારા ફાયદા માટે વિવિધ નેટવર્કના ભાગ બનવા લાગ્યા છે.

1.5.4 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના કાર્યો ઉપર માહિતી ટેકનોલોજીની અસર (Impact of Information Technology on Academic Library Functions)

21 મી સદીએ માહિતી વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો સમય છે. કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીના વિકાસને લીધે અને અંતરીક્ષ પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીમાં ઝડપી પ્રગતિને લીધે નવી માહિતી અને આગળ વધેલું જ્ઞાન એ વિશ્વભરમાં ફેલાઈ રહ્યા છે અને વિશ્વના દરેક ભાગમાં તીક્ષ્ણ બની રહ્યા છે. જ્ઞાન એ શક્તિ છે : એક વ્યક્તિ કે જે માહિતીને મેળવવા અને તેનો અધિપતિ બનવા સક્ષમ છે તે નક્કી સફળ થશે અને તેથી સમાજ અને દેશ પણ સફળ થશે. ઈન્ટરનેટ એ એક મોટા ખજાનાનો પહાડ છે. કે જે માહિતીને વિવિધતા વિવિધ સ્વરૂપો જેવા કે ડેટાસંપુટ, ચિત્રો સિનેમા, વિવિધ માધ્યમોમાં અથવા અસરકારક નિદર્શન વગેરેમાં પૂરી પાડે છે. વિશ્વની ઘણી શૈક્ષણિક અને સંશોધન સંસ્થાઓ અને આગળ પડતી યુનિવર્સિટીઓએ તેમના પોતાના હોમપેજ તૈયાર કર્યા છે કે જેથી તેઓ પોતાના શૈક્ષણિક ધ્યેયો, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ, તાલીમ કાર્યક્રમો અને નવીનતાસભર અને મહત્વપૂર્ણ સંશોધન પરિણામો દેખાડી શકે.

તેથી જ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોની કાર્યપ્રણાલી સમય સાથે બદલાઈ રહી છે કે જેથી તે હંમેશા બદલાતા માહિતી વાતાવરણમાં અનુકૂળ થઈ શકે. આ બદલાવ શાળા અને કોલેજ ગ્રંથાલયોમાં ધીમો છે. તેમ છતાં, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો એ ઈન્ફોબ્લેટ આ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રના સહકારથી પોતાના રોજબરોજના કાર્યો અને માહિતી પ્રવૃત્તિઓમાં માહિતી ટેકનોલોજીનો અમલ કરવામાં એકધારી પ્રગતિ કરી છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો એ હાલના દિવસોમાં તેમના ઉપભોક્તાઓને વિશ્વભરમાંથી માહિતી વહેંચવા અને વાપરવામાં મદદરૂપ થવા માટે ઝડપી અને અસરકારક માહિતી હાઈવે પૂરા પાડવાના હેતુસર તેમનું માહિતી માળખું ઉભું કરવા ઘણા મોટા પ્રયત્નો કરે છે. ઝડપી, અસરકારક અને સરળ રીતે માહિતી શોધવા અને મેળવવાના દ્વારો પૂરા પાડવાના કારણે, વેબ પેજસ અને વેબ સાઈટ સાથે સ્ત્રોતોના જોડાણ દ્વારા ઉપભોક્તા નવી માહિતી, નવું જ્ઞાન અને તેમની મૂંઝવણોના સમાધાનો સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ક્રાંતિએ ભારતમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની કાર્યપ્રણાલીને બદલી નાંખી છે. ખરેખર વૈશ્વિક વિકાસમાં તેમના ઉપભોક્તાઓની પડખે ઊભા રહેવા માટે કેટલાંક ટેકનોલોજી આધારિત કાર્યોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નવા કાર્યોમાં આ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :

- ◆ બધા જ ઉપભોક્તાઓને તેમના વિશિષ્ટ વિષય ક્ષેત્રમાં વૈશ્વિક માહિતી મેળવવા માટે ઇન્ટરનેટ સુવિધા પૂરી પાડવી.
- ◆ ગ્રંથાલયની વેબ સાઈટ બનાવવી અને તેની જાળવણી કરવી.
- ◆ ઓપેક (OPAC) નો પણ નિભાવ કરવો કે જેથી ઉપભોક્તાઓ માત્ર કેમ્પસ નેટવર્ક દ્વારા જ નહીં પણ વિશ્વભરમાં ગ્રંથાલયના સંગ્રહને મેળવી તેનો ઉપયોગ કરી શકે.
- ◆ કેન્દ્રીય એજન્સી દા.ત. યુજીસી ઇન્ફોનેટ (UGC Infonet) દ્વારા સામયિક સ્ત્રોતોને વહેંચવા માટે e - Journal ની સ્થાપનામાં ભાગ લેવો.
- ◆ વિવિધતાસભર માહિતી સ્ત્રોતોના પ્રવેશ માર્ગ પૂરા પાડવા કે જેમાં સંદર્ભ સ્ત્રોતો, નિર્દેશિકાઓ, પૂરા લેખો અને સંપૂર્ણ સામયિકોનો સમાવેશ થતો હોય.
- ◆ સી. ડી. રોમ (CD ROM) સંગ્રહ અને ઇન હાઉસ ડેટાબેઝની સાથે ગ્રંથાલયનો વિશિષ્ટ વિજ્ઞાણકીય સંગ્રહ ઊભો કરવો.
- ◆ માહિતી ટેકનોલોજીના ઉપયોગને પ્રોત્સાહિત કરવો અને માહિતી મેળવણીની ઝડપ વધારવી.
- ◆ હસ્તપ્રતો અને બીજી દુર્લભ પુસ્તકોની જાળવણી માટે યાંત્રિકરણના પ્રોજેક્ટ યોજનાઓ (Digitisation Project) લેવા.

સ્પષ્ટ કાર્યોના કાર્યદક્ષ દેખાવમાં ગ્રંથાલયોની કિંમત શેષ છે કે જે જટિલ છે. કારણ કે તેમાં વિવિધ ઘટકોના સહકારનો સમાવેશ થાય છે. તેથી ગ્રંથાલયે આ કાર્યોનો કાર્યદક્ષતા સાથે દેખાવ કરવા માટે નીચેના ઘટકોને અનુસરવા પડે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercise)

(2) યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયની કાર્યપ્રણાલીને માહિતી ટેકનોલોજી કઈ રીતે અસર કરે છે ?

નોંધ : (i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

(ii) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.5.5 માહિતી સ્ત્રોતો (Information Resources)

શિક્ષણની ગુણવત્તાએ માહિતીની ગુણવત્તા પર આધારિત છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં માહિતી સંગ્રહ એ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ અને સંશોધકાર્યને સહકાર આપવા અસ્તિત્વમાં આવે છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયે શિક્ષકોની સલાહ મુજબ અને યુનિવર્સિટીના ધ્યેયો અને હેતુઓને પૂરા કરવાના હેતુસર વાચનસામગ્રી મેળવીને તેની ગોઠવણી કરે છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયની મુખ્ય જવાબદારી એ છે કે ઘણા બધા ઉપભોક્તાઓની માહિતી સ્ત્રોતોની મેળવણી અને તેનો ઉપયોગ કરાવવો. આ સંગ્રહ એ પરંપરાગત મુદ્રિત સ્વરૂપો અને વિકસતા નવા યાંત્રિક સ્વરૂપો વચ્ચે સંતુલન જાળવતો હોવો જોઈએ. આ સંગ્રહ એ સામાન્ય રીતે પાઠ્યપુસ્તકો સંદર્ભગ્રંથો, હસ્તપ્રતો, મહાશોધનિબંધ, વૈજ્ઞાનિક અને

તકનિકી અહેવાલો, સામયિકો સંસ્થાકીય સામયિક પ્રકાશનો, મોનોગ્રાફ, મેન્યુઅલ, પેટન્ટ, કોન્ફરન્સ પ્રોસિડિંગ્સ વગેરેને આવરી લેતો હોવો જોઈએ અને તે મુદ્રિત, શૂક્ષ્મસ્વરૂપે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અથવા યાંત્રિક સ્વરૂપોમાં હોવો જોઈએ. વધુમાં સંગ્રહમાં કાર્યક્રમો અથવા ડેટાફાઈલ, સોફ્ટવેર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રંથાલયે સામગ્રીઓના ઉપયોગ માટે સુયોગ્ય જરૂરી હોય તેવા વાચન ઉપકરણો, વગાડવાના ઉપકરણો, પ્રોજેક્ટર કમ્પ્યુટર પદ્ધતિ અથવા અન્ય પ્રયુક્તિઓ વગેરે સાધનો પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ.

1.5.6 નાણાં (Finances)

ગ્રંથાલયની અસરકારક કાર્યપદ્ધતિ માટે નાણાં મહત્વના છે. ગ્રંથાલયનો કાર્યદક્ષ દેખાવ એ સીધો જ પૂરતા ભંડોળ સાથે સંબંધિત છે. નાણાંકીય અવરોધકો બિનઅસરકારક ગ્રંથાલય પદ્ધતિમાં પરિણમે છે. ગ્રંથાલયોએ બિનનફાકારક અને બીનનફાકાર સંસ્થાઓ બની છે. ત્યારથી તેઓને કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર એમ બંને પાસેથી નાણાંકીય ભંડોળ માટે આધાર રાખવો પડે છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો નીચેના સ્ત્રોતો દ્વારા ભંડોળ એકઠું કરે છે :

- ◆ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ પાસેથી અનુદાન ;
- ◆ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર પાસેથી અનુદાન ;
- ◆ યુનિવર્સિટી અંદાજપત્રમાં ફાળવેલ અનુદાન ;
- ◆ દાન અને ભક્ષિસ ; અને
- ◆ ફી, દંડ, પ્રકાશનોના વેચાણ વગેરે દ્વારા એકત્ર કરેલા આંતરિક સ્ત્રોતો

નિયમિત અનુદાન, ઉપરાંત યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયને યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગનું હંગામી અનુદાન કે જે ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન, રોકફેલર ફાઉન્ડેશન, એશિયા ફાઉન્ડેશન, કાર્નેગી મેલોન યુનિવર્સિટી, મિલિઅન બુક પ્રોજેક્ટ વગેરે. સંસ્થાઓ પાસેથી પણ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

1.5.7 કર્મચારીગણ (Staff)

યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયની કાર્યપદ્ધતિની રચનામાં હવેનું મહત્વનું તત્વ એ છે કે વ્યવસાયિક તાલીમબદ્ધ ગ્રંથાલય કર્મચારીગણ પૂરા પાડવા. ગ્રંથાલય કર્મચારીગણ એ વૈજ્ઞાનિક રેખાઓની મજબૂતાઈ પર ગ્રંથાલયની ગોઠવણી કરવામાં સક્ષમ હોવો જોઈએ. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ ગ્રંથાલય વ્યવસાયિક કર્મચારીગણની પરિભાષા, લાયકાત, પગાર ધોરણનું માળખું નક્કી કરેલું છે. સમયાંતરે બદલાતી પરિભાષાએ બદલાતા માહિતી વાતાવરણને લક્ષમાં રાખે છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનો વ્યવસાયિક કર્મચારીગણને યુનિવર્સિટી શૈક્ષણિક કર્મચારીગણ સમાન પગાર ધોરણ ધરાવે છે. અને તેઓ શિક્ષકોની સમકક્ષથી લાયકાત ધરાવતા પણ હોવા જરૂરી છે. દા.ત. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ અનુસ્નાતક પદવી જરૂરી છે.

ગ્રંથાલય કર્મચારીઓને કાર્ય કરવાની પદ્ધતિમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય સમિતિ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ ગ્રંથાલય નીતિઓ, નિયમો અને નિયમન, વાર્ષિક અંદાજપત્ર રચના, ભંડોળની ફાળવણી, વાર્ષિક અહેવાલની રચના, રોજિંદી વહીવટી બાબતોમાં સૂચનો વગેરેના કારણે સહાય મળે છે.

1.5.8 સેવાઓ (Services)

યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની સેવાઓની પ્રકૃતિ અને કાર્યક્ષમતાએ અભ્યાસક્રમ, કાર્યક્રમો, સંસાધન પ્રવૃત્તિઓ, સ્થાનિક ઉપભોક્તાઓની જરૂરિયાતોને લીધે એકબીજાથી અલગ પડે છે. પરંપરાગત રીતે ગ્રંથાલયો તેમના ઉપભોક્તાઓને સંદર્ભસેવા, અદ્યતન અવબોધન સેવા, પુસ્તક આપ-લે (Lending) આપતા હોય છે. માહિતી ટેકનોલોજીનાં અમલીકરણ સાથે હવે તેઓ માહિતી સેવાઓની વિશાળ વિવિધતા આપવા પણ સક્ષમ છે. જ્યારે પરંપરાગત સેવાઓ આપવાનું ચાલુ રાખવું હોય

ત્યારે ગ્રંથાલયો ટેકનોલોજી આધારિત સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે જરૂરી નવા કૌશલ્યો વિકસાવી રહ્યા છે. અને નવી ભૂમિકાઓ સ્વીકારી રહ્યા છે. જેમાં નીચેનો સમાવેશ થાય છે :

- ◆ સંદર્ભસેવા ;
- ◆ અદ્યતન અવબોધન સેવા અને પસંદગીયુક્ત માહિતી સેવાઓ ;
- ◆ આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ અને આપ-લે ;
- ◆ ન્યુઝપેપર ક્લીપીંગ ;
- ◆ પ્રતિનિર્માણ ;
- ◆ ઉપભોક્તા શિક્ષણ અને માહિતી સાક્ષરતા ;
- ◆ વેબ સાઈટ શોધવામાં મદદ અને ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ ;
- ◆ E - Journals Consortia દ્વારા E - Journals નો ઉપયોગ ;

વર્તમાન ડિજિટલ વાતાવરણનો સૌથી મોટો શબ્દ “સહ ભાગીદારી (Consortia)” છે કે જે સભ્ય ગ્રંથાલયો વચ્ચે સહકાર દ્વારા સ્રોતોની વહેંચણી કરે છે. આ સહ ભાગીદારી સાક્ષરોને વ્યાજબી કિંમતે ઝડપથી માહિતી મેળવવામાં મદદ કરે છે. વિજ્ઞાણકીય સહભાગીદારી, આંતર જોડાણ વેબ પેઈજ દ્વારા સામાન્ય રસ માટે મોટી સંખ્યામાં વિષય વસ્તુ સર્જકોની ભાગીદારીનું આશ્રય સ્થાન છે.

1.5.9 માળખાગત સુવિધા અને નિભાવ (Infrastructure and Maintenance)

કાર્યલક્ષી મકાન એ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનો મહત્વનો ભાગ છે કે જ્યાં પુસ્તકો અને બીજી વાચન સામગ્રી માટે જગ્યાની ફાળવણી, કર્મચારીગણ અને વાચકો માટે અનુકૂળતા બનાવાય છે. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (ભારત) એ 1960 થી 1970 દરમ્યાન યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે સહકાર આપ્યો છે. ગ્રંથાલયોના સંગ્રહ અને તેના ઉપભોક્તામાં ઝડપી વધારો થતો હોવા છતાં આધુનિક ટેકનોલોજી અને ગ્રંથાલયોમાં તેના અમલીકરણ માટે હાલની વર્તમાન જરૂરિયાતોને યોગ્ય ગ્રંથાલય મકાનની પુનઃ રચના અને તેનું વિસ્તરણ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. દા.ત. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના સૂચિકાર્ડ કેબિનેટોનું સ્થાન ઓપેક (OPAC = Online Public Access Catalogue) એ લીધું છે. કે જેને વિવિધ પ્રકારની જગ્યાની ફાળવણીની જરૂર છે. વધુમાં ગ્રંથાલય મકાન મોડ્યુલર (Modular) હોવું જોઈએ જેમાં વિવિધ પરિબળો જેમ કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો, નવા વિભાગોની સ્થાપના, ગ્રંથાલય કાર્યોની શક્ય નવી પદ્ધતિઓ અને તકનિકો અને નજીકના ભવિષ્યમાં સ્થાનિક જરૂરિયાતોમાં ધારેલા બદલાવો મુજબ થવી જોઈએ.

હાલના સમયમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય પદ્ધતિ વધુ કોમ્પ્યુટરોથી સજ્જ, સંપર્ક થઈ શકે તેવી કડી ધરાવતું અને યોગ્ય નિરૂપણ સુવિધાઓવાળું હોવું જરૂરી છે. ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓને ગ્રંથાલયના કાર્યો માટે, વાચકો માટે અને ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ અને માહિતી મેળવણી માટે કોમ્પ્યુટર પદ્ધતિ જરૂરી છે. તેથી હાર્ડવેર અને સોફ્ટવેરને કાર્યરત રાખવા માટે વાર્ષિક નિરૂપણ કરાર એ જ યોગ્ય વિકલ્પ છે.

નિરૂપણ કાર્યમાં સંગ્રહ નિરૂપણનો સમાવેશ જરૂરી છે. સંગ્રહ માટે યોગ્ય જગ્યા, યોગ્ય ગોઠવણી અને યોગ્ય સંરક્ષણ જરૂરી છે. ગ્રંથાલયે મુદ્રિત અને અમુદ્રિત પ્રલેખો જ નહીં પણ યાંત્રિક પ્રલેખોની સારી રીતે દેખરેખ અને સંરક્ષણ માટે જંતુનાશક પદ્ધતિઓ અપનાવવી જોઈએ. નવી પેઢી માટે દુર્લભ પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોનું ડિઝિટીઝેશન કરવું જોઈએ. ગ્રંથાલયે બિનઉપયોગી અને અતિ જૂના પ્રલેખોને રદ કરી સંગ્રહનો અંકુશ કરવો જોઈએ.

1.6 સારાંશ (SUMMARY)

આ એકમમાં જુદા જુદા પ્રકારના શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો જેમ કે શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કોલેજ અને યુનિવર્સિટીનો હેતુ ઉચ્ચશિક્ષણ અને સંશોધન માટે છે. શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોને તેમના નક્કી કરેલા ધ્યેયો માટે જરૂરી કાર્ય કરવામાં અને આ ગ્રંથાલયો કાર્યક્ષમતાથી કાર્ય કરે તે માટેના ઘટકોને વિગતવાર રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (ANSWERS TO SELF CHECK EXERCISES)

(1) શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો એ પ્રાથમિક રીતે શાળા, કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોમાં વિભાજીત થયા છે. શાળા ગ્રંથાલયોએ કોલેજ ગ્રંથાલય કરતાં નીચે મુજબ જુદા પડે છે.

ઉપભોક્તાઓ (Users) – શાળા ગ્રંથાલયોમાં બાળકો એ વિદ્યાર્થીઓ છે જ્યારે કોલેજ ગ્રંથાલયના કિસ્સામાં તે યુવાનો છે.

સંગ્રહો (Collections) – શાળા ગ્રંથાલયોમાં મોટાભાગના માહિતી સ્ત્રોતો એ અભ્યાસક્રમ આધારિત અને નવલકથા અને મુદ્રિત કે વિવિધ માધ્યમમાં હોઈ શકે. શાળા ગ્રંથાલય કરતાં કોલેજ ગ્રંથાલયની સંગ્રહ નીતિનો વ્યાપ વધુ છે જેમાં પાઠ્યપુસ્તકો, સંદર્ભ ગ્રંથો, સામયિકો અને કેટલાંક અંશ સુધી ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગમાં સમાવેશ થાય છે.

સેવાઓ (Services) – શાળા ગ્રંથાલયમાં સેવાઓની પ્રકૃતિ એ ગ્રંથાલય કલાકો, વાર્તાલાપ, ચર્ચાઓ અને વાચન ટેવના વિકાસ સુધી સિમિત છે. જ્યારે કોલેજ ગ્રંથાલયોમાં સેવાઓ વધુ સંગઠિત છે જેમાં સંદર્ભ, વાઙ્મયસૂચિઓ, અદ્યતન અવબોધન, આપ-લે વગેરે સમાવિષ્ટ છે.

(2) માહિતી ટેકનોલોજી એ સંગ્રહ વિકાસ, સેવાઓ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના કાર્યોને અને સેવાને સીધી અસર કરે છે. સંગ્રહ વિકાસ નીતિ એ જટિલ બને છે. કારણ કે તે પરંપરાગત મુદ્રિત અને આધુનિક વિજ્ઞાણકીય સ્ત્રોતો સમાવિષ્ટ છે. માહિતી ટેકનોલોજી એ સેવાઓનું વિશાળ ક્ષેત્ર આપે છે. જેમાં ટ્રિબિગલ લેવડ-દેવડ, સંદર્ભ, આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ, અદ્યતન અવબોધન સેવા, પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસારણ (SDI) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સહભાગીદારી (Consortia) આધારિત સેવાઓ અને ઈન્ટરનેટ સુવિધા ઓછી કિંમતે ખૂબ ઝડપી માહિતીનો વૈશ્વિક ઉપયોગ આપે છે.

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (KEYWORDS)

ઈ-જર્નલ્સ (E-Journals) : વિજ્ઞાણકીય જર્નલ્સ

ઓપેક (OPAC) : ઓનલાઇન પબ્લિક એક્સેસ કેટલોગ

સહભાગીદારી (Consortia) : વિજ્ઞાણકીય સંશોધન ભાગીદારી

1.9 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન (REFERENCES AND FURTHER READING)

Adisheshaiah Malcom S. (1992). *Role of the Library in the Unoversity*. University News 30 (35), 13.

Gelfand, M. A. (1971), *University Libraries for Developing Countries*. Paris : UNESCO, 24.

Ghanch D.A. (1992). *The Library in the University*. University News. 30(35), 19-20.

Gupta, O. P. (1998). *Library Services in University and College Library in India*.

New Delhi : Reliance Publishers.

Paul, Buak (1964). *Library and Universities*. Cambridge : Harvard, 56.

Sahai, Shri Nath. (1990). *Academic Library System*. New Delhi : Allied.

Srivastava, S. N. and Verma, S. C. (1980) *University Libraries in India*. New Delhi : Sterling Publishers.

Wilson, L. R. and Tauber, M. F. (1958). *The University Library : The Organization, Administration and Functions of Academic Libraries*. 2nd ed. New York : Columbia University Press, 16.